

Mirette Modarress

Kiveen hakattu – aika ennen *selfietä* Minän merkit kulttuuriympäristössä ja muinaisjäänneksissä

Ihmisellä on kenties kautta aikain ollut halu kertoa ”minän” olemassa olostaan, jättää siitä aineellinen jälki ja ikuistaa läsnäolo tavalla tai toisella, jakaa siitä tietoa muille.¹ Nykyään se tapahtuu helposti ottamalla *selfieitä* joka kadun nurkassa, torikahvilassa, patsaan äärellä ja vuonon notkelmassa; päivittämällä tapahtuma Facebookiin tai muihin minän sosiaalisiin sähköisiin verkostoihin. Ennen muinoin tehtiin puumerkkejä puiden runkoihin, kaiverrettiin tai hakattiin nimi kiveen tai kallioon. Näitä kaiverruksia² löytyy ympäri Suomen.³ Otollisia paikkoja ikuistukselle olivat kauniit tai erikoiset luontokohteet. Paikat, joissa vietettiin aikaa ja joissa muutkin kävivät. Sinne tehtiin puumerkit, jotta toiset paikalle tulevat huomaavat aikaisemmin käyneet. Osa näistä kohteista on myöhemmin merkityksellistetty paikallisesti tai valtakunnallisesti kulttuuri-perinnöksi (esim. Raike 2014; ks. Niukkanen 2009: 112–113).⁴ Merkkejä ja nimikaiverruksia on tehty myös rakennettuun kulttuuriympäristöön esimerkiksi siltoihin, rakennuksiin tai niiden raunioihin. Eeva Raike (2014) on tutkinut ja kartoittanut kalliohakkauksia Porin Reposaaren suositulla retkeilykohteella 1800- ja 1900-lukujen ajalta. Usein nimien ikuistamisessa kiveen on ollut mukana erityistä tunteenpaloa; niitä ovat kaivertaneet rakastavaiset (ks. esim. Kluukeri 2012) tai niillä on haluttu kertoa mielipiteistä ja aatteista (ks. Raike 2014: 38–39). Useat kalliohakkaukset sijaitsevat veden äärellä rantakallioilla, mutta niitä löytyy myös muista kallioisista kohteista, kuten Aavasaksan vaaralta Pohjois-Suomesta. Aavasaksalle niin matkailijat kuin paikalliset suuntasivat katsomaan kesäyön aurinkoa. Vaaran huipulle kiviin ja kallioihin vierailijat hakkasivat tai hakkauttivat nimiä, nimikirjaimia ja vuosilukuja muistoksi käynnistään.

Kaiverruksia on dokumentoitu yli 600 kappaletta, lähes kaikki ajoittuvat 1800-luvulle (ks. Valmari 1992; Stenfors 2001).⁵ Piia Stenforsin (2001: 151) mukaan ensimmäinen on vuodelta 1800 ja vain kolme on 1900-luvulta.

Artikkelissani käsittelen tarkemmin kahden täysin erilaista kohdetta. Yhteistä niille on kuitenkin se, että ihminen haluaa jättää pysyvän merkin itsestään kiveen hakattuna. Ensin tarkastelen luonnon- ja kulttuuriympäristöön hakattuja merkkejä: kaakkoissuomalaisista rantakallioista, johon on kaiverrettu muutamia nimikirjaimia ja vuosilukuja. Toisessa osiossa siirryn kauemmaksi ajassa ja paikassa, täysin erilaiseen kontekstiin eteläiranilaiseen maailmanperintökohteeseen, jonka seinämiin on vuosisatojen ajan kaiverrettu nimiä kertomaan vierailusta kohteessa.

Poikakallion kaiverrukset

Kotkan alueella on useita kiviin ja kallioihin tehtyjä kaiverruksia (ks. Vuoristo 2007). Tarkasteleman kohde sijaitsee Kotkan Metsolan kaupunginosassa Hovinsaaren länsirannalla. Alueella on viime vuosisadan alun aikaista omakotitaloasutusta, ja mereen työntyvän niemen kärjessä vanhan Kotkan Höyrypanimon punatiilinen rakennus (1894), joka on kaavalla suojeltu (1993) ja muutamia vuosia sitten saneerattu ravintolaksi.⁶ Reilun 300 sadan metrin päässä vanhasta panimosta sijaitsee venesatama ja sen vieressä kallioinen uimaranta.⁷ Paikka on nimeltään Poikakallio. Sieltä johtaa kävelypolku, niin kutsuttu Aleksanterin polku, viereisen Langinkosken luonnonsuojelualueen läpi, jossa vähän yli kilometrin päässä sijaitsee suojeltu muinaiskohde Keisarin kalastusmaja. Langinkosken ma-

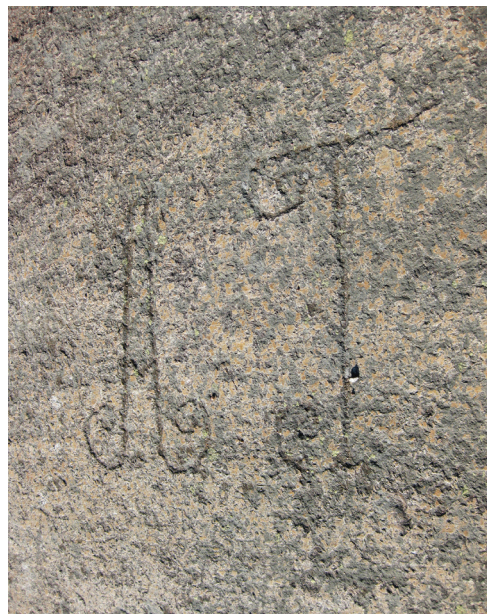

Kuva 1. Hovinsaaren länsirantaa, Poikakallio. Kaiverruksia näkyvillä etualalla. Kuva: Joel Räsänen.

jalla Suomen suuriruhtinas, Venäjän keisari Aleksanteri III perheineen vieraili muutaman kerran vapaa-aikanaan 1880- ja 1890-luvulla.⁸ Alue on historiallista seutua. Kävin siellä jokuunen vuosi sitten ja huomasin silloin Poikakalliolla kaiverruksia, joista otin valokuvan tai pari. Eeva Raiken esitelmä Reposaaressa taidekalliosta Turun 2014 arkeologipäivillä toi kaiverrukset uudelleen mieleeni. En päässyt enää paikalle niitä tutkimaan, mutta lisäselvityksen tekemiseksi sain hankittua muutamia tämän hetkisiä kuvia kohteesta (kuva 1).⁹

Hakkauksia on kuvista laskettavissa ainakin 15–16 kappaletta. Ne ovat laakeaan rantakallioon hakattuja nimikirjaimia ja vuosilukuja.¹⁰ Yhtään koko nimeä ei paikalla ole ja kaiverrusten alkuperää on näin ollen mahdoton selvittää, tietoa tekijöistä en yrityksistä huolimatta löytänyt.¹¹ Tarkastelen muutamia kaiverruksia kuvien kautta.

Kuvassa 2 näkyy koukeroisin kirjaimin kirjoitettu A T. Sen yhteydessä ei ole vuosilukua, joten ajoitus on vaikeaa. Kirjoitustyylin

Kuva 2. Koukeroiset A T nimikirjaimet kiinnittivät ensimmäisenä huomioni. Kuva: M. Modarress.

Kuva 3. Nimikirjaimien T L ympärillä on sydän. Sydämen yläpuolella on lenkki tai renkas, samoin alapuolella. Kuva: J. Räsänen.

perusteella se kuitenkin vaikuttaa kaiverrusta vanhimmalta, sen voisi ajoittaa 1900-luvun alkuun tai jopa vanhemmaksi. Viime vuosikymmenten suoraviivaista pölkkyäistä kirjoitusta se ei joka tapauksessa ole. Huomio kiinnittyy myös siihen, että isossa A kirjaimessa on käytetty samaa tyyliä kuin alueelle pystytetyn Keisarinmajalle johtavan opaskiven vanhanaikaisessa A:ssa, tosin kaiverrusten A on kapeampi.

Useissa Poikakallion kaiveruksissa nimikirjaimien yhteydessä on vuosiluku. Kaikista vuosiluvuista on mahdoton saada selvää, mutta selvästi luettavia vuosilukuja on neljä ajalta 1914–1959. Kuvassa 1 kalliolla näkyy kolmet kaiverretut nimikirjaimet. Edessä olevien kirjaimien (V ja huomattavan koukeroisen L?) alla on vuosiluku, jonka ensimmäiset numerot eivät ole luettavissa, mutta viimeisenä on numero 35.

Osa kirjaimista (4 kpl) on kehystetty sydämellä tai muulla kuviolla. Toisin kuin Raiken (2014: 35) mainitsemissa sydämissä, joissa on usein kahdet nimikirjaimet, näissä sydämissä on ainoastaan yhdet (esim. kuva 3 ja kuva 4). Kirjaimien välissä ei myöskään näy

minkäänlaista yhdistävää merkkiä, joka viittaisi kahden henkilön nimien etukirjaimiin.

Yksi hakkaus poikkeaa muista. Nimikirjaimien J V N jälkeen on kaiverrettu täydelliset päivämäärät ja jälkimmäisen eteen ilmeisesti risti (kuvat 4 ja 5), vaikka vaakasuoran sakaran toinen puoli on vaikeasti havaittavissa. Hakkaus vaikuttaa kerralla tehdyltä ja samanlaiselta kuin hautakivissä. Vuosilukujen 1914–1923 perusteella, kyseessä olisi ollut 9-vuotias lapsi. Viimeinen päivämäärä 19/6 kertoo ajankohdan olleen kesällä. Olisiko kysymyksessä hukkuneen lapsen muistolle tehty kaiverus? Poikakalliolla on tapahtunut hukkumisonnettomuuksia ainakin viime vuosikymmeninä.¹² Jos vuosiluvut kertovat kuolemasta, on kaiverus artikkelin tematiikasta, minän läsnäolon käsittelystä, poikkeava tapahtuma, vainajan muistoksi tehty kaiverus. Vuosilukujen yläpuolella näkyy piirros, joka eroaa kaiverrustyyliltään viereisistä ja on ilmeisesti tehty eri ajankohtana.

Poikakallion vieressä on nykyään vene-satama ja siinä on ollut aikaisemminkin hyvä poukama veneille, joten jotkut kaiveruksista voivat olla satunnaisten veneilijän tai muun vierailijan tekemiä.¹³ Aikaisemmat hakkaukset usein innostavat myöhempiä kävijöitä tekemään omansa (ks. myös Raike 2014: 41). Kallioiden lähialue on vielä 1800-luvulla ollut peltoaluetta aina Metsolan asutusalueen rakennukseen 1920-luvulle asti. Sitä ennen ihmisten liikkumiseen ja oleiluun alueella ovat vaikuttaneet 1894 valmistunut Kotkan Höyrypanimo (ks. Kotkan höyrypanimo 2018) ja 1907 aloittanut Hovinsaaren sellutehdas (Museovirasto 2009) sekä keisarillinen Langinkoski (esim. Palmgren 1937; Backström 2009).¹⁴ Ne ovat varmaan osaltaan vaikuttaneet kallioon nimensä kaivertaneiden ihmisten elämässä, olleet osa heidän kulttuuriympäristöään.

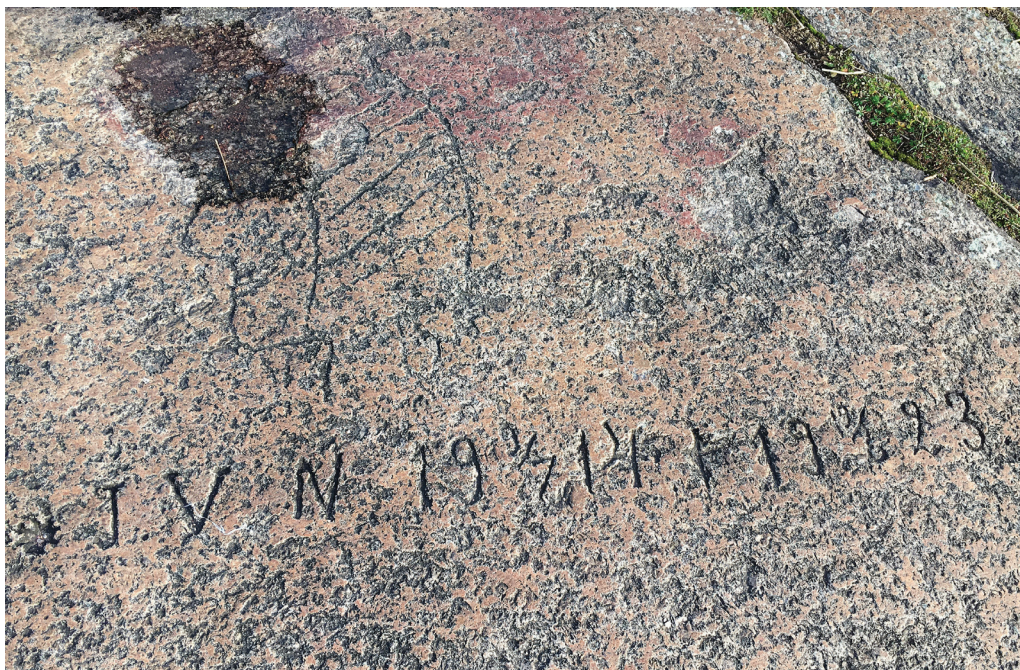
Useissa paikoissa kaiveruksia on tehty erityisesti 1800-luvun alkupuolelta 1900-luvun puolivälin paikkeille. Modernin ajan uudenlaisen yksilökeskeisemmän minäkuvan synty, matkailun kasvu ja kirjoitustaidon leviäminen ovat osaltaan voineet lisätä innokkuutta kaivertaa omat nimikirjaimet näkyville. Poikakallion kaiverukset ovat vaa-

Kuva 4. Edessä sydän, jonka keskellä ovat nimikirjaimet K J ja vuosiluku 1934. Ylhäällä oikealla näkyvät kuvassa 5 olevat vuosiluvut. Kuva: J. Räsänen.

timattomia laajempiin tunnettuihin kalliohakkauskohteisiin verrattuna, mutta ne ovat mielenkiintoisia ja liitettävissä alueen kulttuurihistoriaan sekä perintöön.

Mainitsemani esimerkit ovat kotimaan luontokohteista ja kulttuuriympäristöstä. Ne kertovat paikkojen merkityksistä ja kuvastavat paikallisuutta, siihen liittyvää ”minän” kuulumista ja olemista. Mutta entä aikana

Kuva 5. J V N ja päivämäärät 9.7.1914 sekä 19.6.1923. Yllä myös piirros, joka ei kaiverrustyylin perusteella vaikuta kuuluvan vuosilukujen yhteyteen. Kuva: J. Räsänen.

ennen selfieitä ja pikakuvausta, kun maailmaa matkaava eurooppalainen ”minä” halusi kertoa jälkipolville käyneensä kaukaisessa muinaiskohteessa? Jatketaan kysymyksen kera reilut 4000 km (Oulusta) edemmäs kaakkoon, Iranin Farsin maakuntaan Marvdashtin tasangolle.

Kaiverruksia muinaiskohteissa – tuhoa ja kulttuuriperintöä

Yksi arkeologisesti ja historiallisesti vaikuttava paikka, joka on saanut vierailijat ikuis-tamaan nimensä raunioituneisiin seinämiin, on Persepolis, muinainen *Parsah* (nykyinen *Takht-e Jamshid*). Akhamanediäen aikaisen palatsikompleksin kiviseinämiin nimikaiverruksia ovat tehneet (enimmäkseen) eurooppalaiset vierailijat vuosisatojen ajan. 1700- ja 1800-luvuilla muinaisjäänköhteitä suojelevia lakeja ei vielä ollut, asiantila salli niin korkea-arvoisen diplomaatin kuin muunkin matkajan kaivertaa nimensä historiallisen kohteen seinään näkyväksi merkiksi vierai-

lusta ja tiedoksi tuleville: Minä kävin täällä, paikassa, jossa muinaisina aikoina hallitsivat Persian suurkuninkaat, paikassa jonka Aleksanteri makedonialainen aikoinaan valloitti ja tuhosi, paikassa, jota monet eurooppalaiset tieteilijät, taiteilijat ja diplomaatit ovat kuvailleet ja tutkineet.¹⁵ Persepoliksen kaiverruksista on mainittu useissa kirjallisissa tuotoksissa. Viimeisimpiin kuuluu St John Simpsonin (2005) seikkaperäinen inventointi *Making their mark: Foreign travellers at Persepolis*. Hän kirjaa 222 nimeä palatsialueelta vuosilta 1638–1962,¹⁶ joista 158 on Kansojen portin (*Darvazeh Mellalha*)¹⁷ seinämissä. Kaikille ei ole kirjoitus pohjaksi riittänyt ”härkien” väliin jäävä porttia reunustava seinämä, vaan osa vierailijoista on kaivertanut nimensä reliefeihin joko mahdollisimman näkyvälle paikalle portin etuosaan tai vartijaeläimen pintaan (kuvat 6 ja 7). Seinämistä löytyy myös muita kuin eurooppalaisia tai latinalaisilla kirjaimilla kirjoitettuja nimiä, mutta niitä on huomattavasti vähemmän.

Kuva 6. Kuvassa ylhäällä ”härän” mahan alaosassa: Ellis, Henderson, McKenzie. Väliseinämässä latinalaisten nimien lisäksi myös kolme kyrillisillä kirjaimilla kirjoitettuja nimiä (venäläisiä?) ja yksi persialainen. Kuva: M. Modarress.

Varhaisimpia mainintoja kaiverruksista on skotlantilaisen taiteilija-diplomaatin Robert Ker Porterin (1892) matkakirjassa, jossa hän kuvailee Persepoliksen raunioita. Ker Porter teki muinaisten rakennusten jäännöksistä tarkkoja piirroksia ja hän (Ker Porter 1821: 587) oli pahoillaan, että lukuisat vierailijat olivat kaivertaneet nimensä Kansojen portin hienoihin reliefiseinämiin vahingoittaen niitä. Englantilaisen diplomaatin George Curzonin (1892) reaktio kaiverruksiin oli päinvastainen. Hän mainitsi teoksessaan 27 havaitsemaansa nimeä. Curzon piti kaiverruksia kiinnostavina ja lisäsi niihin omansa. Curzon ei katsonut kaiverrusten haittaavan jo pahasti raunioituneita rakennuksia: *”From this proud memorial it is, - with affected disgust that most travellers turn to the records of many generations of European visitors, who have either cut or painted their names on the bodies of the bulls. - I do not share this spurious emotion. A structure so hopelessly ruined is not rendered the less impressive - - to my thinking, it becomes the more interesting - by reason of the records graven upon it, in many cases with their own hands, by famous voyagers of the past, with whose names and studies the intelligent visitor to Persepolis is likely to*

be almost as familiar as he is with the titles of Xerxes- -.” (Curzon 1892:156–157; ks. myös Simpson 2005; Modarress-Sadeghi 2018: 69–70) Curzonia myöhempi 1920–30-luvuilla Persepolista tutkinut ja siellä kaivauksia tehnyt saksalainen arkeologi Ernst Herzfeld sen sijaan tuomitsee Curzonin käytöksen. Herzfeldin mielestä Curzonin asenne edustaa eurooppalaista hienostelijaa, nimenomaan itsensä ja oman egonsa esille tuomista: *”Die Europäer sind alle eins: Ich, pleno titulo, der grosse Mann, bin hier gewesen. Umrahmt und unterstrichen u. von so einem Riesen-Snob wie Curzon, schräg geschrieben, unterstrichen und ingerahmt.”* (Dushinbirre 2005: 143, alaviite 15, viittaa Herzfeldin muistiinpanoihin; ks. myös Mousavi 2012: 148–149). Varhaiset kävijät eivät arastelleet kaivertaa nimeään muinaisjäännösten seinämiin, teko joka nykyään olisi tuomittavaa kulttuuriperinnön turmelemista. Herzfeldin asenne kertoo muutoksesta suhtautumisessa muinaisjäännöksiin ja niiden suojeluun. Herzfeld oli myös mukana Iranin muinaismuistolain (1930) valmistelussa (esim. Mousavi 2012: 162–163; Modarress-Sadeghi 2018: 43 alaviite 48). Laki kielsi tekemästä kaiverruksia rekisteröityihin muinaiskohteisiin.¹⁸ Muutamia kaiverruksia

Kuva 7. Kansojen porttia reunustavan härkäreliefin eturaajoissa ja välissä on useita nimikirjoituksia. Huomiota herättävimmät St. Rt. Willock (keskellä), Lotti de Laval ja Swifte (oikealla).¹⁹ Kuva: Mahsa Modarress.

on kuitenkin tehty vielä lain voimaantulon jälkeen (ks. myös Simpson 2005: 71).

Tänä päivänä ”koskemattomat menetelmät”, valokuvaus ja *selfiet*, takaavat sen, ettei kenenkään tarvitse toimia kuten Curzon ja maanmiehensä. Minän läsnäolon voi ikuistaa paikassa kuin paikassa, ja levitys laajalle katsojakunnalle käy hetkessä. Kenenkään ei tarvitse rikkoa muinaismuistolakeja tekemällä kaiverruksia historiallisten rakennusten tai muiden kivisten muinaisjäännöksen pintaan.

Omien käyntieni ikuistaminen samaisella muinaisuuden tunnelmaa tiheällä paikalla on tehty valokuvaamalla. Muutama vuosi sitten osiin rakennelmista on asetettu läpinäkyvät (matalat) suojaseinät, myös Kansojen portin alaosaan (kuva 8). Näin matkailijat eivät, ainakaan helposti, seuraa esimerkiksi raapustaa nimi muinaisiin seinämiin eivätkä turmele aikaisempia jo historialliseksi perinnöksi muuttuneita kaiverruksia.

Kuva 8. Suojaseinät Kansojen portin alaosaan. Kirjoittaja menossa tutkimaan portin kaiverruksia. Kuva: Mahsa Modarress.

Luonnonkohteeseen tehdyt hakkaukset muuttavat kohteen vuosikymmenten tai -satojen kuluessa kulttuuriperinnöksi. Kohteissa kuten Reposaaressa kalliohakkaukset ovat jatkuneet nykypäivään. Kun aikaisempia kaiverruksia ei turmella, uudet tuovat oman

lisänsä menneisyyden kalliohakkauksen ketjuun ja ovat, kuten Raike (2014: 44) kirjoittaa, osa elävää kulttuuriperintöä. Suojeltuun muinaiskohteeseen tehty kaiverrus sen sijaan vaurioittaa kohdetta ja on kulttuuriperinnön turmelemista. Silti, jossain tapauksissa, kuten

Persepoliksella, kaiverruksista on tullut ajan saatossa osa kulttuuriperintöä.

”Minän” läsnäolon ja vierailun tietyssä paikassa näkyväksi tekeminen erilaisten kaiverrusten ja hakkausten kautta on mielenkiintoista tutkittavaa, johon kätkeytyy monia tarinoita ihmisten menneestä elämästä. Se kertoo ihmisten suhteesta paikkaan, toisiinsa ja tulevaisuuteen. Sillä miksi kaivertaa kiveen ja kallioon, jos tarkoitus ei ole jättää pysyvää jälkeä, saada pieni ote ikuisuuden päiväkirjaan. Toivottavasti aihe innostaa tulevia tutkijoita kaiverrusten dokumentoinnin pariin, ja kertomukset minän läsnäolosta tulevat esille, niin kuin kaivertajat ovat niitä tehdessään varmaan toivoneet.

Bibliografia

Arkistolähteet

Valmari, S. 1992. Aavasaksan kalliohakkaukset. Julkaisematon raportti. Arkeologian laboratorion arkisto. Oulu: Oulun yliopisto.

Verkkolähteet

- Kluukeri, I. 2012. Kalliokirjoitukset todistavat rakkaudesta. *Yle uutiset* <<https://yle.fi/uutiset/3-6241952>> (Luettu 22.10.2018)
- Museovirasto 2009. Kotka. Hovinsaaren sel-lutehdas. Valtakunnallisesti merkittävät rakennetut kulttuuriympäristöt RKY. <http://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=1481> (Luettu 28.10.2018)
- Museovirasto 2018. Kotka. Norssaari & Varissaa-ri. Taide, muistomerkit, hakkaukset. <<https://www.kyppi.fi/>> (Luettu 28.10.2018)
- National Heritage Protection Act 1930. <<http://law.chtn.ir/>> (Luettu 13.9.2012)
- Yle Kymenlaakso. Mies löytyi hukkuneena Kotkassa. 19.7.2010. <<https://yle.fi/uutiset/3-5598679>> (Luettu 20.10.2018)

Kirjallisuus

Backström, R. 2009. *Langinkoski. Keisarillisen perheen kesäinen keidas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Curzon, G. 1892. *Persia and the Persian question*. London: Longmans, Green & Co. <https://archive.org/details/bub_gb_lux-tAAAAAAJ> (Luettu 28.10.2016)
- Dushinberre, E. 2005. Herzfeld in Persepolis. Gunter A & Hauser S (eds) *Ernst Herzfeld and the Development of Near Eastern Studies, 1900–1950*. Leiden: Brill Academic Publishers: 137–180.
- Ker Porter, R. 1821. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. During the years 1817, 1818, 1819, and 1820*. <<https://archive.org/details/travelsingeo-rgia01port/page/586>> (Luettu 20.10.2018)
- Korhonen, M. & Saarinen, J. 1999. *Kymistä Kotkaan*, osa I. Porvoo: WSOY.
- Kotkan Höyrypanimo. Kotkan höyrypanimon historia. <<https://www.hoyrypanimo.fi>> (Luettu 22.10.2018)
- Lankinen, J. 2018. Ruissalosta löytyi vanhoja kalliohakkauksia. *Turun Sanomat Saaristo* <<http://saaristo.ts.fi/hyva-tietaa/ruissalosta-loytyi-vanhoja-kalliohakkauksia/>> (Luettu 20.10.2018)
- Modarress-Sadeghi, M. 2018. *Muinaisesineestä kauppahyödykkeeksi – Arkeologia, kulttuuriperintö ja kolonialistiset tutkimuskäytännöt*. Acta Universitatis Ouluensis B 158. Oulu: Oulun yliopisto.
- Mousavi, A. 2012. *Persepolis: Discovery and Afterlife of a World Wonder*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Niukkanen, M. 2009. *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Tunnistaminen ja suojele*. Museoviraston rakennushistorian-osaston oppaita ja ohjeita 3. Helsinki: Museovirasto.
- Palmberg, H. 1937. *Langinkoski. Smådrag ur Langinkoskinejdens historia*. Kouvola: Kymene Älvdals Museiförening.
- Raike, E. 2014. Reposaaren taidekalliot – elävä kulttuuriperintökohde Selkämeren sylissä. Begholm T. & S. Mäenpää (toim.) *Moni-ilmeinen merihistoria. Nautica Fennica 2013–2014*. 27–47. Kotka: Suomen merimuseo: 27–47.
- Sancisi-Weerdenburg H. & W. Drijvers (eds.) 1991. *Trough Travellers' eyes. European travellers on the Iranian monuments*. Achaemenid History VII. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

- Simpson, St. J. 2005. Making their mark: Foreign travellers at Persepolis. ARTA 2005.001 <<http://www.achemenet.com/ressources/enligne/arta/pdf/2005.001-Simpson.pdf>> (Luettu 19.3.2012)
- Stenfors, P. 2001. Keskiyön auringon vetovoimaa – tunnettujen vierailijoiden jälkiä kaiverrettuna Aavasaksan vaaran kiviin. E. Jarva, M. Mäki vuoti & T. Sironen (toim.) *Tutkimusmatkalla Pohjoiseen Giuseppe Acerbin Nordkapin matkan 200-vuotissymposiumi*. Acta Universitatis Ouluensis B 40. Oulu: Oulun yliopisto: 139–152.
- Vuoristo, K. 2007. *Kotkan kuntainventointi. Mantereen historiallinen aika ja saaristo*. Helsinki: Museovirasto.
- FT Mirette Modarress on väitellyt Oulun yliopistossa aiheenaan muinaisesinekauppa ja kulttuuriperintö.
- Loppuviitteet**
- 1 Vanhimmat merkit ihmisen (minän) paikalla olosta ovat käsien kuvat luola/kalliomaalausten seinissä, samoin ihmiskuviot kalliopiirroksissa. Jätän niiden tarkastelun tämän lyhyen artikkelin ulkopuolelle.
 - 2 Käytän molempia termejä kaiverrus ja hakkaus, en erittele tarkemmin millä tekniikalla kaiverrukset on tehty.
 - 3 Tietoja kohteista voi hakea esim. Museoviraston rekisteristä www.kyppi.fi.
 - 4 Aikaisemmin huomaamatta jääneitä hakkauksia löytyy edelleen, esimerkiksi Turun Ruissalosta (ks. Lankinen 2018).
 - 5 Oulun yliopiston arkeologian laboratorio kartoitti ja dokumentoi Aavasaksan vaaran laella olevia kalliohakkauksia Pentti Koivusen ohjauksessa kesällä 1991. Hakkauksia dokumentoitiin ainakin 600. Paikalla oli tehty myös havaintoja jo tuhoutuneista hakkauksista. Hakkauksista on piirroskopioita ja raportti (Valmari 1992) sekä kartoitukset (Piia Stenfors) arkeologian laboratorion arkistossa.
 - 6 Kotkan Höyrypanimon www.sivut; myös Korhonen & Saarinen 1999: 376–377.
 - 7 Joissain teksteissä venesatamaa kutsutaan Keisarinsatamaksi, mutta varsinaisesti Keisarinsatama sijaitsee lähempää Kotkan saarta.
 - 8 Langinkosken ja keisari Aleksanteri III:n yhteisestä historiasta ks. esim. Palmberg 1937; Backström 2009.
 - 9 Joel Räsänen ja Mika Räsänen kävivät kuvaamassa artikkeliani varten Poikakallion kaiverruksia. Kiitokset heille.
 - 10 Tarkka määrä tarvitsee tarkastuksen kohdessa, mutta Joel Räsänen ottamien kuvien perusteella nimikirjainkaiverruksia on ainakin noin 15–16 kappaletta ja yksi kaiverrettu piirros. Muutamia nimikirjaimia kehystää myös sydän tai muu kuvio.
 - 11 Toivottavasti joku paikan päällä toimiva tutkija innostuu selvittämään kaiverruksien alkuperää tarkemmin.
 - 12 Ks. esim. Yle Kymenlaakso 2010. Myös kuulopuhetta nuorten uimahyppöyönnettomuudesta, johon ei varmistusta.
 - 13 Ks. myös Raike 2014: 42. Myös esim. Museovirasto 2018: Kotka/Norssaari & Varissaari. Varissaarella on lukuisia nimijä vuosilukuhakkauksia 1700–1900-luvulta. Norssaarella on venäjänkielisiä keisarillisen laivaston upseereiden tekemiä hakkauksia.
 - 14 Langinkoskesta ja sen ympäristöstä tuli suosittu vierailukohde keisarillisen kiinnostuksen seurauksena (ks. Backström 2009).
 - 15 Persepolis oli usean eurooppalaisen tutkijan ja tutkimusmatkailijan mielenkiinnon kohteena, erityisesti 1600–1800-luvuilla. Vierailuista on julkaistu lukuisia piirroksia, tutkimusmuistiinpanoja ja matkakertomuksia (koosteita niistä ks. esim. Sancisi-Weerdenburg & Drijvers 1991; Mousavi 2012; myös Modarress-Sadeghi 2018: 67–70.)
 - 16 Simpson (2007: 5, 9) on kirjannut vain eurooppalaisia ja/tai latinalaisilla kirjaimilla kirjoitettuja nimiä. Hänen mukaansa niistä suurin osa on englantilaisten ja skottien.
 - 17 Pääportaikon ylätasanteella ollut aularakennus, josta on jäljellä härkä-reliefiportin seinämät ja kolme pylvästä (kuva 8).
 - 18 Ote englanniksi käännetystä lakitekstistä: “[Prohibited] - - Destructing or causing damage to national properties: covering them with plaster or paint; and engraving or drawing on them.” (National Heritage Protection Act 1930).
 - 19 Simpson (2005: 28) antaa De Lavalin kaiverruksen vuosiluvuksi 1844. Swifteä Simpson ei jostain syystä mainitse, eikä myöskään sen alla olevaa nimeä M.D. Kasmkhan 1921.